

БАДИИЙ АСАРЛАРДА ҚАҲРАМОННИНГ РУҲИЙ ҲОЛАТИ (Улуғбек Ҳамдам ҳикоялари мисолида)

Илҳом Давлатмуродов,
Мустақил тадқиқотчи

Аннотация: Ушбу мақолада истеъдодли ёзувчи Улуғбек Ҳамдамнинг “Олисдаги Дилнура” ҳикоясида психологик таҳлил имкониятлари ҳақида сўз юритилади. Жумладан, ёзувчининг поэтик маҳорати, воқеликни баён қилиш усули, бадиий яхлитликни таъминловчи асосий категориялар хусусида муайян даражада фикр билдирилди. Айниқса, қаҳрамон руҳий ҳолатининг ўзгарувчан моҳиятга айланиш ҳолатларини назарий-илмий жиҳатдан асослашга уриндик. Айнан, поэтика қонунияти азал-азалдан инсон руҳиятини ўрганувчи соҳа бўлганлиги ҳақида атрофлича муносабат билдирилди.

Таянч сўзлар: сюжет, композиция, мавзу, психологизм, бадиий вақт, поэтика, услуб, тил, нутқ, тасвир.

Бадиий асар ўзига хос бир олам. Бу поэтик дунёда кашф этилаётган инсон “мен”и ҳар бир даврда индивидуаллиги билан ажиб моҳиятни жилвалантиради. Глобаллашув жараёни, урбанизация, тараққиёт тадрижи инсон аталмиш сирли жумбоқнинг давр ва шароит тақозосига кўра турланиб, тусланиб туришини талаб қилади. Ўзгараётган дунё авзойида шахслараро тафовут истеъмомли, бугуннинг орзу-ҳавасига эш инсон қийматини ҳам маълум маънода баҳолаб улгурди. Бугунги инсон тийнатиға “нафс”, “шуҳратпарастлик”, “калтабинлик” эҳтиёжи унинг маънавий дунёсани инқризолашга эришди. Демак, ана шу жиҳатларни вақтида англаш ва англатиш ёзувчи иродаси ўлароқ дунёга, аниқроғи бугунги замон кишисига кўзгу бўлиб тутилаётгани қувонарли ҳодисадир.

Ўз истеъдодини бадиий жанрнинг турли шаклларида намоён қилиб бераётган Улуғбек Ҳамдам “кашф”лари кўпроқ замондош инсон истеъмолини, яшаш кўникмаларини, давр муаммолари билан уйғун равишда юзага чиқаришга қаратаётгани диққатга сазовордир. “Тўлин ой қиссаси” номли ҳикоялар тўпламига киритилган аксар ҳикояларда ана шу моҳиятга, яъни “янги инсон” дунёқарашини тасвирлашга, уларнинг “ҳойю ҳавас”ини ажиб манзараларда “кашф” этишга мойиллиги билан бошқа ҳикоянависилардан тамомила – услуб, тил, сюжет, мавзу, ғоявийлик жиҳатидан жиддий тафовутланади. Психологик таҳлил имкониятлари ҳақида сўз юритган мунаққид Ҳ.Умуров: “Психологизмнинг формалари турли-туман бўлганидек унинг портрет, диалог, монолог, туш, психологик тимсоллар, ҳиссий ҳаракатлар, пейзаж, галлюцинация каби поэтик воситалари ҳам ранг-барангдир. Уларнинг ҳар бири

қаҳрамон ички дунёсининг яширин сирларини ошқора қилишда ёзувчига қўл келади”¹, - дея аниқлик киритади.

У.Ҳамдам ҳикояларида вақт ва воқелик узвийлиги бадиий психологик характерларни индивидуаллаштиришга хизмат қилади. Чунки ёзувчи вақтдан бино бўлган ҳаёт фалсафаси дунёвийлик жиҳатидан ижтимоий масалаларни шахсийлашувига қаратилгани билан характерлидир. Ҳикояда тоға ва жиян, эр ва хотин ўртасидаги зиддиятларни тасвирлар экан, ғоявийлик нуқтаи назаридан шарқ халқларида қадрият сифатида эъзозланган меҳр-шафқат, олижаноблик, қариндош-уруғчилик анъаналарининг дарз кетшига мантиқий урғу беради:

“Йироқдан улкан тепаликда жойлашган мазор кўринди. Козимжоннинг юраги бир ҳапқириб тушди. Ўтмиш... хотирасида жонланди. Тепалик, болалик ва Юнус тоға бор эди унда. Юнус тоға ўт теришда Козимжонни бошлаб юрарди. Ҳаммаси кечагидек эсида. У пайтлар жамоа хўжалигининг бир қарич ерига ҳам пахта экиларди. “даласида пахта... томорқасида пахта... уйининг ичидаю томининг тепасида пахта” деган гаплар ўша вақтдан қолган. Чорва учун эса ҳеч қандай яйлов ҳам, экин майдонлари ҳам ажратилмасди. Шундан бўлса керак, Юнус тоға узун калиш этик киярди-да, зовурнинг ичига тушиб, гоҳ қамиш ўрар, гоҳ эса мана шу қабристон майдонига келиб, ердан хиёл бош кўтарган ажриқни Козимжон ҳозир исмини унутган аллақандай ёпишқоқ ўтга қўшиб томир-помири билан ўрар, кейин кажавали мотоциклга юклаб, уйга олиб кетишарди. Шунда болакай Козимжон тоғасига сув-пув узатиб турар эди, холос. Лекин уйга келгач, аввал Козимжонларникига ўтишар ва ўтнинг қоқ ярмини тушириб, сўнг қолганини Юнус тоға ўзиникига олиб кетарди. Шу билан Козимжон уйдаги кундалик вазифасининг энг муҳимини бажарган чиқарди”³.

Проф.Д.Қуронов: “Нуқтаи назар тушунчаси, содда қилиб айтсак, ровий билан тасвирланаётган воқелик ўртасидаги муносабат асосида юзага келади. Бунда иккита жиҳатга: 1) воқелик қайси нуқтадан туриб тасвирланаётгани; 2) тасвирланаётган нарсалар кимнинг нигоҳи орқали берилаётганига диққат қилинади. Биринчи жиҳатни тушуниш учун коинотдаги оператор ишини эслаш мумкин. Яъни оператор тасвирга олиш учун маконда муайян бир нуқтани эгаллагани каби, ровий ҳам воқеликни бирон-бир нуқтадан туриб тасвирлайди. Табиийки, бу нуқта муттасил ўзгариб туради: ҳар сафар тасвир объекти энг

¹ Умурув Ҳ. Рисолалар. Сайланма. 1-жилд. –Т.: «Фан». 2007. 34-35-бетлар.

³ Ҳамдамов У. Тўлин ой қиссаси. –Т., Ўзбекистон. 2017. –Б.243-244.

ёрқин ва ғоявий-бадий ниятга мувофиқ кўринадиган нуқта танланади”⁵. Бу тушунча ҳикоя поэтикасига ҳам бевосита дахлдордир. Биринчидан, ҳикоя қилинаётган воқелик замирида ўтмиш ёки келажак ҳақидаги муайян башоратларга ишора тарзида баён қилинса, иккинчидан муаллиф таранг психологик вазиятни топиши лозим бўлади. Психологик вазият тақозосига кўра инсонни кашф қилиш, унинг тақдирига ойдинлик киритиш юқоридаги таъкиддаги каби – нуқтаи назар фониди бериш қулайлик туғдиради. Ёзувчи Қозмжон тақдирда ўша асосий белгини топган. Иш ва оила, ватан ва юрт тимсоллари унга фақатгина далда берувчи воситалардир. Тоғанинг вафоти ҳақидаги совуқ хабарнинг ўзиёқ ҳикоя экспозицияси гап нимага қаратилганига ишора қилинганида қабариб кўрилади. Ҳикояда ҳикоя ичида ҳикоя қилиш санъати ҳам кўлланилган. Воқелик шиддат билан баён қилинадик, бу тез суратлаш ёзувчига – дард ҳамда изтиробдан фориг бўлиш муҳимлигини белгилайди. Тақдир сўқмоқларида қоқилган, ҳаётнинг аччиқ зарбаларидан тотган қаҳрамон тийнатида “синиш”лар ҳам кузатилади. “Руҳиятнинг синиши” унга кўплаб хотираларни қайта тиклаш имконини беради:

Адабиётшунос Д.Тўраев қайд этишича: “Ҳозирги ўзбек насрида мавжудлик – экзистенция масаласи у қадар кескин кўйилмаса-да, ҳар ҳолда, ҳаётий воқеа-ҳодисаларда инсонлик масъулиятини унутиш ёки чеклаш, лоқайдлик, фаолликни йўқотиб, оқимга ўзини ташлаб кўйиш ҳолатлари юз бераётгани ҳақида огоҳлантирувчи асарлар ёзмақдаларки, бу ҳол адибларимиз ижодида услубий изланишлар жонланганини кўрсатади”⁷. Янгиланаётган бадий тафаккур тарзида – иифода маданияти ўзига хос аҳамият касб этиб бораётгани мавжуд муаммоларнинг барҳам топишига кенг йўл очмоқда. У.Ҳамдам насрида етакчи тамойил “янги инсон” табиатидаги инжа ўзгаришларни далолатлашдан иборат бўлибгина қолмай, уни замондошларимиз ҳиссий тафаккурида зоҳир бўлаётганлигини талқин қилишга эътибор бераётганлиги билан ҳам ўлчанади.

“Олисдаги Дилнура” 2010 йил нашр қилинганида “Узоқдаги Дилнура” номи билан эълон қилинганди. Ёзувчи орадан 7 йил ўтиб, ҳикояда мавзусини қайта таҳрирлади. Сюжет ва композицияни тўлдиришга эҳтиёж сизди. Демак, воқеликдан ибтидоланган сюжет қисмлари ўзаро уйғунлашди. Психологик талқин бироз барқарорлашди. Бу ўз-ўзидан бўлгани йўқ. Негаки, адиб бадийлик залворини оширишга ҳаракат қилди. Ҳикоя архитектуроникасида

⁵ Қуроноф Д. –т., Академнашр. 2018. –Б. 15-16.

⁷ Тўраев Д. Рангин тасвирлар жилоси. –Т., Академнашр. 2014. –Б.69.

жилваланган воқелик тоға ва жиян муносабатларини “чизиш”дан, далолатлашдан иборат бўлибгина қолмай, жамият ҳаётидаги эврилишларни, маънавий-маърифий инқирозларни янада ишонарли тасвирлай олганлиги билан белгиланади. Козимжоннинг афсус-надоматида барқ урган калтабинлик – ҳаёт ҳақиқатига тескари келадиган ўз савияси қадар баҳо беришида кўринади. Ҳаёт фалсафасини – шон-шуҳратга алишган йигит қалбида бир умр сира кечириб бўлмас азоб яшайди. Унинг бахтсизлиги ҳам шунда аслида. Чунки ҳикояда Дилнура исмли раққоса билан ўзининг чиркин ниятини амалга ошириш илинжида бўлган бир пайтда – синглисининг тўсатдан вафот этишида намоён бўлади. У минг афсус, изтироб чекмасин, тоға ва унинг дилбар қизини қайтариб беришдек имкон йўқлиги бир умр таъқиб қилади. Натижада, қаҳрамон руҳий изтироблари ана шу йўсинда ниҳояланади. Шаҳар ва қишлоқ орасида кечган бадий вақт эпкинларида асар қаҳрамонлари ўз-ўзини англай боради.

Умуман, ҳикояда руҳий таҳлил замон ва маконда кечаётган бадий вақт интенсив равишда ифодаланади. Айнан, хотира, эслаш, ачиниш ҳисси Козимжон вужудини ўраб олган. Бир қарашда оддий воқеликдек туюлган бадий коммуникация негизида теран ҳаётий хулосалар яширинганига гувоҳ бўламиз. Зеро, адиб жамият ҳаётининг бир парчасинигина икки-учта оила тимсолида ёритиб бераркан, бунга ўхшаш номувофиклар ҳаётда жуда кўп эканлигини мантиқий урғулайди. Янги давр ҳикоячилигида инсон руҳий ҳолатини кашф қилишга уриниш ҳолати шу йўсинда намоён бўлаётганлигини эътироф этиш жоиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Умуров Ҳ. Рисолалар. Сайланма. 1-жилд. –Т.: «Фан». 2007. 34-35-бетлар.
2. Бобохонов М. Ўзбек кассаларида бадий психологизм. –Т., “Баёз” 2014. –Б.98.
3. Ҳамдамов У. Тўлин ой қиссаси. –Т., Ўзбекистон. 2017. –Б.243-244.
4. Пардаева З. Ўзбек романи поэтикаси. –Т., А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. - Б.29.
5. Куронов Д. –т., Академнашр. 2018. –Б. 15-16.
6. Тўраев Д. Рангин тасвирлар жилоси. –Т., Академнашр. 2014. –Б.69.
7. Давлатмуродов, И. Р. (2023). УЛУҒБЕК ҲАМДАМНИНГ «ОЛИСДАГИ ДИЛНУРА» ҲИКОЯСИДА ПСИХОЛОГИК ТАҲЛИЛ ЎЗИГА ХОСЛИГИ. SCIENCE TIME JOURNAL, 1(1), 80-87.
8. Давлатмуродов, И. Р. (2023). ЯНГИЛАНАЁТГАН ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ҲИКОЯЧИЛИГИДА ФАЛСАФИЙ-ЭСТЕТИК МУШОҲАДА ТАЛҚИНИ. SCIENCE TIME JOURNAL, 1(1), 103-110.
9. ДАВЛАТМУРОДОВ, И. (2021). УЛУҒБЕК ҲАМДАМНИНГ “ТЎЛИН ОЙ ҚИССАСИ” ҲИКОЯСИДА ЛИРО-РОМАНТИК ТАЛҚИН ЯҲЛИТЛИГИ. TA'LIM VA RIVOJLANISH TANLILI ONLAYN ILMİY JURNALI, 1(5), 140-142.